

Miladi Dönem Öncesi Orta Asya'da İpek

Doç. Dr. Zahide İMER*

Özet: İpek, bugüne kadar yerleşmiş bir kaniya göre, M.Ö. 3000 yıllarında ve Çinliler tarafından bulunmuştur. Ancak insanlar için harikulade bir buluş olan bu malzemenin tekstilde ilk kullanımının hangi koza cinsinden olduğu ve bunu ilk bulanların gerçekten Çinliler mi olduğu kesin bilinmez.

Bu yüzden yapılan bu çalışma ile amacım; ulaşabildiğim kaynaklar vasıtasıyla, Orta Asya'da ne zamandan itibaren bir Çin devleti varlığının söz konusu olduğunu araştırmak ve şayet ipek M.Ö. 3000'lerde bulunmuş ve üretilmiş ise bunun, Çinliler mi yoksa, o bölgede yaşayan diğer kavimler tarafından mı bulunduğu araştırmak olmuştur.

Bugün elimizde savaşları hakkında detaylı bilgiler yoksa da, Orta Asya'da yaşayan kavimlerin günümüze kadar taşınıp gelen ortak motiflerinde de görüldüğü gibi, birbirleriyle iletişim içinde oldukları yazılı belgeler ve bulgulardan anlaşılmaktadır. Bu çalışmada hem bu bilgiler hem de, özellikle son yıllarda Çin arkeologların da yaptıkları kazılardan çıkardıkları örneklerle ilgili bilgiler dikkate alınmış, değerlendirilmiştir.

Çalışmada Orta Asya'da yaşamış olan Türk kavimleri ve Çinliler hakkında bilgilerin yer aldığı giriş bölümünden sonra, ipek ve çeşitleri hakkında bilgiler verilmiş, ipeğin yetiştirildiği yerlerde üretimi ve ticareti ayrı ayrı başlıklarla ele alınmıştır. Daha sonra ipeğin tarihçesi adı altındaki bölümde ipek hakkında efsanevi bilgiler yer alırken, ipek hakkında araştırma ve bulgular bölümünde en eskiden günümüze kadar yapılan arkeolojik araştırmalar irdelenmiş ve mümkün olduğu kadar kronolojik bir zaman sıralaması dikkate alınarak, amaca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, İpek, Çin, Çin İpeği, İpekböceği, İpek kozası.

---

* G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar. Eğitimi-Resim Anabilim Dalı / ANKARA
e-posta: zimer@gazi.edu.tr

Giriş

Tekstil malzemeleri içinde çok asil bir görüntüsü olan ipeğin, bugüne kadar yerleşmiş bir kanıya göre, M.Ö. 3000 yıllarında ve Çinliler tarafından bulunduğu söylenir. Ancak insanlar için harikulade bir buluş olan bu malzemenin tekstilde ilk kullanımının hangi koza cinsinden olduğu ve bunu ilk bulanların gerçekten Çinliler mi olduğu kesin bilinmez.

Bu sorunun yanıtını bulmak için M.Ö. Orta Asya'da ipek araştırılmalı ve gerekirse M.Ö. 4000-5000 ler de sorgulanmalıydı. Bu yüzden yapılan bu araştırma için, daha çok tarihi çok eskilere dayanan çalışmalar incelendiği gibi, son yıllarda yapılan ve yazılan araştırmalar da dikkate alınarak konuya daha geniş bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır. Daha ziyade yabancı kaynaklarda ele alınan bu konu, ülkemizde de birçok çalışmada yer almıştır. Ancak son yıllarda yazılmış olan ipekle ilgili eserlerde, Selçuklu ve Osmanlı dönemi ipeklileri konu edildiğinden ve bu eserler araştırma konusunun dışında kaldığından, değerlendirilememiştir.

Elde edilen bilgiler daha çok motomot alıntı yerine, yoğrularak, kaynaklarda bulunan ortak noktalar ve çelişkiler değerlendirilerek ele alınmıştır. İpek, aynı zamanda biyolojik bir canlı olması sebebiyle, tarihi bağlantısı göz önüne alınarak ipek böceği çeşitlerine ve ipeğin elde edilmesine yer verilmiştir. Miladi dönem öncesi ipek konusunu araştırmamdaki amacım; ulaşabildiğim kaynaklar vasıtasıyla, Orta Asya'da ne zamandan itibaren ipeğin varlığının söz konusu olduğunu, dolayısıyla ipeğin gerçekten M.Ö. 3000'lerde mi üretildiğini ve şayet öyle ise, bunun o bölgede yaşayan kimler tarafından üretilmiş olabileceğini ortaya koymaktır (Atasoy 2001, Erber 1993/1994, Tezcan 1993).

Özellikle, 20.yy'ın başlarına kadar ipek konusuyla ilgili yazılmış kaynaklardaki bilgiler bize, Çin efsanelerine dayalı verildiğinden, M.Ö. 3000'lerde Çinlilerin ipeği buldukları fikri, yaygın bir düşünce haline gelmiştir. Fakat bugün o yörelerde yapılmış kazılardan çıkarılan buluntular, Çinlilerin tarih kitaplarında yer alan efsanelerinin doğru olamayacağını, Orta Asya'da Çin devleti kurulmazdan önce Çinlilerin bugün sahip olduğu geniş topraklarda birçok kültür medeniyetlerinin yaşamış olduğunu ve o yörelerde de ipeğin kullanıldığını göstermiştir. Bu

yüzden M.Ö. 3000 yıllarında bir Çin devleti varlığının söz konusu olamayacağını iddia eden araştırmacılar, aynı zamanda Çinliler'in birçok buluşu bu medeniyetlerden devr aldığını da bulunan örneklerle göstermeye çalışmışlardır. Çünkü, 20. yy'ın ikinci yarısında yapılan araştırma ve bulgular Çin'in M.Ö. 1000 yılına kadarki dönemlerine ait bilgilerde hem tarihlerinde kronolojik hatalar yapıldığını ve olayların hatalı yansıtıldığını, hem de ortaya çıkan kalıntılarda etnolojinin de yardımıyla bunların Çinliler'e ait olmadığı sonuçlarını ortaya koymuştur (Eberhard 1933: 188).

A.von Rosthorn, W. Koppers, W. Schmidt gibi araştırmacılar, eski Çin kültürünün meydana gelişi ve gelişiminde Orta Asya göçebe kavimlerinin, özellikle Altay kavimlerinin etkili olduğunu söylerler. Hele son zamanlarda sinoloji ve kültür tarihi konusunda yapılan araştırmalar, bu kavimlerin Türklük karakterlerini kesin olarak ortaya çıkardığını gösterir. Bu da konuya daha bilimsel açıklık getirmiş, doğruluk sağlamıştır (Koppers 1941 Cilt 5: 447). Orta Asya tarihimizin aydınlanmasına, dolayısıyla Türk kabile ve devletlerinin Çin devleti ile ilişkilerinin gün yüzüne çıkarılmasına, tarihi bağlarımızın ve ilgimizin daha da artmasına neden olan bu araştırmalar ayrıca, Türkler'in ve Türklerle akraba kavimlerin M.Ö. 3000'lerde ve hatta çok daha önceki devirlerde, Orta Asya'nın doğu kısımlarında da yaşadıkları gerçeğini ortaya çıkarmıştır (Eberhard 1942: 19-20).

Bazı araştırmacılar eski Çin topraklarında yaşayan yüksek bir Çin kültürü yerine, kendi kendine gelişen birçok yerli kavimler ve onların kültürleri olduğunu şöyle sınırlanmışlardır:

Çin'in kuzey doğusunda, merkezi bugünkü Hopei (bugünkü Pekin eyaleti) olan, Shantung ve Güney Mançurya eyaletlerinde, kuzey doğu kültürünü taşıyan Tunguzlar bulunmaktaydı. Tunguz kültürünün batısında, bugünkü Shansi eyaleti ile Jehol eyaleti civarında kuzey kültürüne sahip Moğol kabileleri bulunmaktaydı, Moğollar Sarı ırmağa kadar yayılmışlardı. Moğolların batısında aslında bir avcı kültürü sayılan kuzey – batı kültürüne sahip bugünkü Türklerin ataları Hun Türkler yaşamakta idi. Bunlar da, Ordos'un batısında yer alan Kansu'ya ve güneyinde Wei nehrine kadar yayılmışlardı. Ayrıca Çin'in batısında bulunan Tibetlilerle, Türkler birlikte yaşarlar, dağlarda Tibetliler yaşarken, ovalarda Türkler yaşardı (Eberhard1942: 21) (Eberhard 1995: 15-18).

Dikkat edilirse, Orta Asya'nın fevkalade geniş arazisi içinde yapılan kazılar da genelde, Çin devleti kurulmazdan önce ikamet etmiş, yüksek kültüre ve medeniyete sahip toplumların yaşadığı bu alanlarda yapıldığı görülür. İpekle ilgili buluntuların da bu yörelerden çıkarılmış olması oldukça düşündürücüdür. Çünkü, Çin efsanesinden ve tarihi kaynaklardan biliniyor ki sayısı bir hayli çok olan küçük küçük kavimler, Kansu'dan doğuya doğru geniş bir alana yayılmışlardır. Yüksek bir kültüre sahip olduğu söylenen bu kavimlerin, M.Ö. 3000-4000 yıllarında batıdan geldiği, metali işlemesini bildiği ve kendi yazıları olan farklı bir soydan insanlardı. Altaylar'a göç etmiş bu kavimlerin Çin'e etkisi olduğu iddia edilir. İsveçli Anderson ve onun İsveçli danışmanına göre, bunların kullandığı desenlerin aynılarının Ön Asya'da da rastlandığı bir gerçektir (Franke 1930: 42).

Kansu, Çin'in en kuzey batısında bulunan, Çin'den Türkistan'a kadar uzanan, kuzeyi Gobi çölü, güneyi Tibet dağları ile çevrelenmiş, çölle dağlar arasında kalmış dar bir bölge olup ziraate elverişli bir alandır. Aynı zamanda Kansu, Çin ile Batı Asya arasındaki büyük kervan yolunun (ipek yolu) başladığı yerdir. Bu yüzden Çin için daima iktisadi ve stratejik öneme sahip olmuştur. Shensi, Doğu Kansu eyaletine bağlı bir şehirdir. Bunun doğu sınırı kuzeyden güneye akan "Sarı ırmaktır". Kansu eyaletinin kuzeyi istep "Ordos bölgesi" dir. Ordos bölgesi için Çinliler ve Türkler sürekli savaşmışlardır. Kansu eyaletinin güneyi Sarı ırmağın kolu Wei nehri bölgesidir ve burası Çin'in en eski kültür merkezlerinden biri olup, çok verimli bir ovaya sahiptir (Eberhard 1995: 4). Bu bölgeler, ileride ipeğin tarihinde de görüleceği gibi, Orta Asya ipek böceği ve üretiminde çok önemli roller üslenmişlerdir.

Tunguz boyu olduğu sanılan Sien pi'ler, Mançurya ve Kore'de oturan halkların ataları, yani bizim Tungu olarak bildiğimiz güney ırkın atalarıdır. Buna karşı Hiung nu'lar; tüm Orta Asya'yı kaplayan alanlardan Hazer denizine kadar olan alanlara yayılmış Türklerdir. Çince Ta-ta veya Ta-tsze'in anlamı Tartar demektir ki göçebe topluluklarına verilen genel bir isimlendirme olup bugün dahi Çin kolonisi olan Mançurya ve Doğu Moğolistan'da oturanlara (at-Tartar) adı verilmektedir (Franke 1904: 10) (Bartold 1901: 256).

Hiung nu'ların en eski yerleşim yeri, ilk kez Çinlilerle temas ettikleri güney yöresine, Shensi-Shansi'ye kadar uzanmakta idi. Fakat, Shensi-Shansi yöresine giren Çinliler'in Hiung nu'larla sürekli mücadelesi sonucu, Hiung nu'lar Shansi yöresinden çıkarılmışlardır. Hatta,

Çinlilerin tarih kitabı Shi king'de, Hiung nu'ları yenmeleri övgüyle anlatılmıştır. Çünkü ilk kez bir Çin (Ts'in) kralı tarafından (M.Ö. 221-208) Sarı ırmağın güney kısmı işgal edilmiştir. Çinlilerin o zamanlar başlattığı Hiung nu'larla olan mücadelesi, bugün oturdukları sahalara sahip oluncaya kadar devam etmiştir (Franke 1904: 12).

Tarihin diğer dönemlerinde de görüyoruz ki Hiung nu'lar Çinliler tarafından sürekli rahatsız edilmişler ve hep kuzeye, Gobi'nin kuzey alanlarına itilmişlerdir. Doğuda oturan Tunguzlarla, batıda oturan Türkistan halkı Çinliler tarafından birbirlerine karşı kışkırtılmaları ve mücadeleleri neticesinde, güçlerini tamamen yitirmişler, bu da onların yüzyıllarca ortadan kaybolmalarına neden olmuştur. Bir kısmı M.Ö. 6. yy'da Altay dağlarında yaşayan Türkler, bir diğer kısmı M.Ö. 8. yy'da Orhon ve Selenga yöresinde yerleşen Uygur Türkleri adıyla yeniden ortaya çıkmış ve tekrar fetihlerle dolu bir döneme girmişlerdir. Bir diğer kısım halk da batıya doğru göç etmiştir (Franke 1904: 13),

Çinlilerin bölgeye yerleşimi ise kendine özgü bir davranış biçimiyle olmuştur. Çin köylüsü ve taciri inanılmaz bir direnç ve dayanıklılık sergileyerek ister yerleşmiş bir alan olsun, ister olmasın, o yöre halkının, belki de kuzeyden gelen kavimdi bunlar, aralarına sızmışlar ve çoğalarak veya ilişkilerini zorlaştırarak onları yerlerinden kovmuşlar, yerleşim alanlarının dışına itmişlerdir. Önce yaylalara, sonra nehir yataklarına ve vadilere hatta dağlık arazilere de girerek önce tek tek, sonra aileleriyle, hatta ormanları yakarak (Franke 1930: 49) tarlalara el koyarak, tahkim altında köyler ve şehirler kurarak, aynen Mançurya ve Moğolistan'ın ormanlık ve step alanlarına, Sse-tsch'uan, Yün-nan ve Kueff-tschou'nun dağlık arazilerine girdikleri gibi, yayılma ve yerleşme politikası uygulamışlardır. Çinlilerin yerli halkla ilişkileri ticaretle başlamış, onlarla sulh içinde bir ilişki kurarak içeri sızmışlardır. Bu yüzden Çinlilere dünyanın tanıdığı en iyi kolonizatörleri derler. Hemşehri, yurttaş ve tacir özelliklerini aynı kimlikte toplayan Çinli'nin çok ilginç bir kişiliği vardı. Önce sanki hiçbir şey istemiyormuş gibi davranarak, yeni geldiği yerde kendini emniyete alır, terörü çok ince, akıllıca reddeder görünerek, arkasından ailesini getirir, sonra akrabalarını ve böylece bir köy cemiyeti kurar, eskiden ve bugün birçok örnekte de görüldüğü gibi, o köye geleneksel bir de isim verir (Franke 1930: 50). Böylece Çinliler, kavimlere bu ilginç yöntemleriyle hakim olmuşlar ve kültürlerini devralmışlar, onları kendi içlerinde eritmişler, kültür elementlerine ulusal bir kimlik vererek takdim etmişlerdir. Aynen Çin ipeğinde olduğu gibi.

Oysa bugün; ipek gibi ilk yaratıcı buluşun çıkış noktasının sadece Orta Asya toprakları olmadığı, M.Ö. 2000’li yıllarda, Anadolu’nun batı yakasında, Suriye’de ve Mezopotamya’da da ipeğin kullanılmış olduğu yapılan araştırmalarla bilinmektedir.

İpek ve Çeşitleri

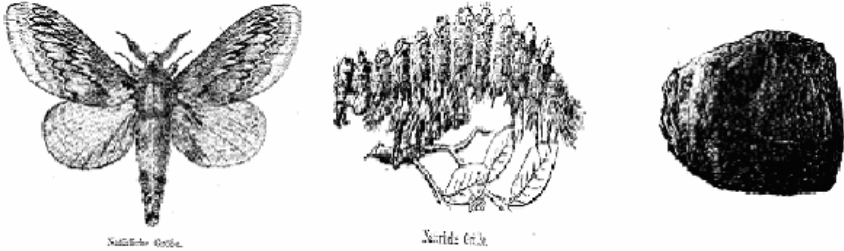
İpek böceği denince akla ilk, belki dut ağacının yapraklarından beslenen ipek türü gelecektir. Oysa ipeğin birçok çeşidi vardır; bunların ırkı, cinsi ve özellikleri farklı olduğu gibi üzerinde beslendiği ağaç cinsleri de farklıdır. Salgısından ipek elde edilen Bombyciade ailesi ile Saturnidae ailesine mensup ipek böceği cinsleri içinde en kaliteli, Çin’de kültür edilmiş dut ağacında yetişen beyaz ırk, hakiki ipek böceği denilen “*Bombyx Mori L*” cinsidir.

Bombyciade ailesinden gelen birçok cins ipek böceği bulunur. *Rondotia menciana* Moore ipek böceği Orta Çin, Kuzeydoğu Çin, Ussuri yöresinde yaygındır. *Bombyx Mandarina* Moore ipek böceği Sinistan’da (Sinai’de), Kuzey Çin, Orta Çin, Shanghai’da, Japonya’da yaygındır. Beyaz dut ağacı ipek böceği (*Bombyx Mori L*) cinsi ise Çin’de, Japonya’da, İtalya’da, Fransa’da yaygın olup, beyaz dut ağacı cinsinde yaşar (Rebel 1927: 57-60).

Saturniidae ailesinden gelen ipek böceği cinsleri de Atlas (*Attacus Atlas*) ipeği, *Aillanthus* ipeği (*Philosamia cynthia* Dru), (Resim 1), Tussah ipeği (*Antheraca perngi* Guer Men), *Saturnia* (*Triogyna*) *pyretorum* ve *Lasiocampa otus* (Resim 2) isimleriyle bilinen yaban ipek böceği cinsleri olup, Güney Asya’da, Kuzeydoğu - Güneydoğu Çinde, Japonya’da, Hindistan’da, Malezya’da Ussuri yöresinde, Amur havzasında yaygındır, Götterbaum denilen kokar ağaç üzerinde, karabiber ağacında, meşe, söğüt, hibiscus gibi ağaç cinslerinde yaşayan (Strassen 1926: 272-279) ve daha çok Hindistan’da ve Batı Asya’da yetiştirilmekte olan bu yaban ipek böceği cinsleri, ilk kez M.Ö. VIII.yy’da, Çin’de ortaya çıktığı söylenen beyaz ırk ipek böceği cinsinden, binlerce yıl önceden beri bu yörelerde tanınmaktaydı (Silbermann 1897: 4).

Resim 1: *Ailanthus* - yaban ipeği kelebeği, kurdu ve kozau (Rehmons, s. 277)

Resim 2: *Lasiocampa otus*- yaban ipeği, kurdu, kelebeği, kozası (Keller, s 444)

Kos adasında yetişmiş olduğu tahmin edilen ve Aristoteles ile Plinius'un; "bu hayvancıklar Zypressen (selvi ağacı), Terebinthen (fıstık ağacının bir türü), Eschen (dişbudak, geniş yapraklı ağaç) ve Eichen (meşe ağacı) gibi ağaç türlerinde yetişir", diye bahsettiği *Lasiocampa otus* cinsi yaban ipek böceğine bugün Anadolu, Yunanistan, İtalya ve Yugoslavya'da da (Dalmaçya kıyılarında) rastlandığı ve bu kurtçukların bugün İzmir yakınlarında selvi ağaçları üzerinde, Dalmaçya'da meşe ağaçları üzerinde yaşadığı tespit edilmiştir. Bunlar da yüzeyi daha tüysüz, boyu daha kısa olan Çin ipek böceklerinden (*Bombyx mori* L) farklıdır (Keller 1913: 443- 446) (Resim 3).

Bombyx Mori L cinsi ipek böceği, birçok tür ipek böceği arasında en iyi ipek üreten, kultive edilmiş en özel cinsidir. Bu cins ipek kozalarından 1500 metreye kadar, hatta bazen daha fazla ipek tel çekilir. 1 kilo ipek elde etmek için 10 kilodan fazla koza kullanılır. (Drege-Bührer 1989: 24) (Resim 3) Bu cins ipek, her cins dut ağacında beslenmez. Bu yüzden

Çin’de yetişen iki cins dut ağacı vardır; birisi yaban, diğeri kulture edilmiş olanı. *Morus Alba* denilen kulture edilmiş dut ağacı, kalın ve geniş yapraklı olanıdır. Bunlar, *Bombyx Mori L* cinsinin beslendiği ağaç cinsi olup ipeğin kalitesinde önemli rol oynar. Yaban olan dut ağacında kaliteli ipek böceği yetişmez. Çin’de verimli, sağlıklı dut ağacı yetiştirmek, büyütme geleneksel bir uygulama olmuştur. Bugün aşılama suretiyle de kulture dut ağacı yetiştirilmekte, ekildikten 5 yıl sonra ipek böceği kurduunun besleneceği ağaç haline getirilmektedir (Drege-Bührer 1989: 24).

Resim 3: Beyaz dut ağacı (Morus Alba) İpek böceği kurdu, kozası ve kelebeğe dönüşümü (Drege-Bührer 1989: 23-25).

Tüm Çin bölgelerinde de yetiştirilmiş olan dut ağacı ipeğinin kullanılan en eski cinsinin *Morus Alba* familyasından geldiği ve *Mongolica* denildiği bilinir. Bu cins de eskiden güney Moğolistan’ın dağlarında yetişirdi. İpek böceğinin buz gibi soğuk kışı olan kuzey yörelerinden çok, daha sıcak olan güneyde, özellikle Yang-tse yöresinin güneyinde yetişmiş olması gerekir (Franke 1930: 54). Çünkü ülkenin doğu ve güneyi olan bu sahalar, dut ağacının ve ipek böceğinin yetiştiği en iyi iklim şartına sahip alanlar olarak gösterilir (Douglas 1882: 145). Bugün de Yang-tse bölgesinde ekilmeyen alan bulmak zordur. En çok çeltik tarlaların olduğu bu bölgede hala, ikinci önem verdikleri dut ağacı ve ipek böceği yetiştiriciliği ile pamuk üretimidir (Needham 1954: 71).

İpeğin Üretimi ve Ticaret

İpek hiçbir elyafta olmayan özelliklere sahiptir; parlak, yumuşak, en ince haliyle bile sağlam, boyanmaya en elverişli elyaftır ve çok hassastır, gürültüden, kokudan, rüzgardan, ısı değişikliğinden, hatta bakıcıların temizliğinden çok çabuk etkilenir.

Tabiatın doğal olanakları içinde, doğal yollarla kurd halinden koza ve kelebek haline dönüşerek değişikliğe uğrayan ipek böceği, bugün de eskiden olduğu gibi aynı yöntemlerle üretilmektedir.

Çeşitli evrelerden geçen ipek kurdu, önce bulunduğu ağaç yapraklarıyla beslenmesinden belli bir süre sonra, salgıladığı bir madde ile kendi vücudu etrafında sarıp ördüğü koza haline dönüşür. Koza içinde belli bir süre kalan ipek böceği, kozanın kabuğunu delerek yırtar ve çıkar. Bu hareketiyle keşiği olmayan sarılmış kozanın ipeği bozulur, kesik veya kesilmiş hale gelir. Dış tabakasındaki mevcut serisin maddesinden uzaklaştırılarak kolayca çile haline getirilen ipek; pamuk ve ketende olduğu gibi aynı işleme tabi tutularak iplik haline dönüştürülür. Çin ipeğinin elde edilmesinde en önemli şey, kozanın hasarsız olmasıdır. İpeğin kalitesini bozan koza hasarını engellemek ve ipek böceğinin kozaya zarar vermesini önlemek için, önce kelebek haline dönüştürülecek olan kozalar ayrılır, diğerleri sıcak suya atılır. Böylece suda serisin maddesinden uzaklaştırılan kozalardan tek tek çekilen iplik uçlarıyla istenilen incelikte teller bir araya getirilir, birleştirilerek iplik haline getirilir, dokumanın cinsine göre eğrilir, boyanır ve dokumaya hazırlanır (Dörel 1982: 23-26).

Çinlilerin yüzyıllarca ipeğe sahip çıkmalarının esas nedeni olarak, başka yerlerden çok daha önce beyaz ırk, hakiki ipek böceğinin ilk kez kendi ülkelerinde üretilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Oysa yaban ipeğinin kozadan elde edilen lifin tekstilde kullanımı, Çinliler dışında ve Çinlilerden çok önceleri gerçekleşmiştir.

Nitekim, Hindistan'da, Suriye'de, Ege'deki Kos adasında M.Ö.2000'in sonlarından beri yaban ipeğinin kozadan çekilen ipeğin üretildiği, hatta keten ve yün iplikle kombine edilerek kullanıldığı ve bu tarz dokumalara Palmyra'da da rastlandığı söylenir (Drege-Bührer 1989: 23, 26). Bu da pek tabii batıda da Orta Asya'da olduğu gibi aynı döneme paralel ipekten dokumalar yapıldığını gösterir.

Beyaz ırk ipek böceği olan Çin ipeği ile dokunan kumaşlar şeffaf ve çok ince dokumalar olmasına karşı, yaban ipeğinden üretilen Kos adası dokumalarının şeffaf, ama daha mat olduğu söylenir. "Bombix" adıyla bilinen Kos adası dokumalarının erken ve orta çağda çok sevilerek kullanıldığı, hele Bizans döneminde Çin'den gelen hakiki ipek dokumaların çok pahalı olduğu, buna rağmen Çin has ipeğinin zamanla Doğu Akdeniz yöresine yavaş yavaş hakim olmaya ve Bombix ipeğinin yerini almaya başladığı ifade edilir (Feddersen 1957: 217).

Hindistan'da üretilen ipeğince Suriye ve Kos adasındaki ipek gibi kesik veya hatalı kozalardan üretilmiş olabileceği ve burada bol miktarda

bulunan sarı kozalı yaban ipek böceği cinsinden elde edilen ipek cinsi olduğu düşünülür (Silbermann 1897: 9). Nitekim, M.Ö. 12-8 yy'da yaşamış olan yasa koruyucu Manu da aynı konuda Hindistan ve Bengal'de çok eski dönemlerden beri pamuk dışında kozalardan üretilen elyafla dokumalar üretildiğinden, kozaları meydana getiren liflerin çekilip aynen yün, keten ve pamukta olduğu gibi bir işleme tabi tutulup eğirildiğinden ve bununla kumaşların dokunduğundan bahseder. Yaban ipeği olarak bilinen bu ipeğin *Bombyx Mandarina* Moore cinsi olduğu, üretilen ipeğin hafif, yumuşak, sağlam ama mat olduğu, işlenmesine göre de doğal sarımtırağımsı veya açık kahverengimsi renklerde olduğu söylenir (Rebel 1927: 47).

Batının gerçek Çin ipeği ile tanışıklığı M.Ö. 1. yy'a rastlar. Bu yy'da Roma'ya gelen ipek, Seres adı verilen kişilerin oturduğu gizemli bir ülkeden, İran üzerinden geçen kara yoluyla değil, Hindistan'dan gelen gemilerle, deniz yolundan geliyordu. Önceleri bir lüks malzeme sayılan ipek, pahalılığı yüzünden Çin ipek ipliği olarak ithal ediliyor ve sadece elbiselerin yakalarına pervaz, kenar süsü veya yastık kenarı süsü olarak kullanılıyordu (Drege-Bührer 1989: 16,18).

M.S. 6. yy'a gelindiğinde, Ön Asya ve Roma imparatorluğu, Çin dışında en çok ipek kullanan ülke haline gelmiş, dokumalarının üretimi de tamamen Çin'den ithal edilen ipek ipliğine bağımlı olmuştu (Falke 1913: 2).

Aslında Çin ipeğinin nereden geldiğini ve nasıl üretildiğini tam bilmeyen Romalılar, Çin'i de bilmiyorlardı. Çin onlar için bilinmeyen, gizli, esrarengiz bir ülke idi. Çünkü Çin ipeğini Çinli tüccarlar getirmiyorlardı, getirenlere Seres adı verilmekteydi. Sereslerin ülkesinin de neresi olduğu hakkında kesin bilgiler yoktu. Seresler hakkında çok şey söylenmekteydi ama, bunların ya İskitler olduğu veya Hintliler olduğu sanılıyordu. Bilinen bir şey vardı ki Romalı alıcılarla Seresler arasında bir kontak kurulamıyordu, çünkü birbirleriyle dilde anlaşamadıklarından konuşmıyorlardı da. Bu insanlar hakkında görüntüleri açısından da farklı görüşler vardı. Pliny'e göre bu insanlar, normal boyda, kırmızı saçlı, mavi gözlü, yabancıyla pek konuşmayan, çekimser tipte idiler, 2 isimle anılırlardı. Kerala'daki halka Seres denirken Hindistan'ın batı kıyısında, Tamil'de Cerar olarak adlandırılırlardı. Bu ilginç adamların ömürlerinin çok uzun olduğu sanılmakta, Strabo'ya göre 200 yıl, Lucian'a göre ise 300 yıl civarında idi. Bazı bilgilere göre uzun süreli bu yaşamın nedeni, ya havasından veya

suyundan veyahut da aldıkları gıdalardan ileri gelmekteydi (Drege- Bühner 1989: 19).

Heyd'e göre, Seres diye gösterilen aşiretlerin Sogdiana halkı olduğu söylenir. Çünkü, eskiçağda ticari yetenek ve becerilerini kullanarak ipek ticareti yapan en tanınmış aşiret Buhara bozkırlarında yaşayan Sogdiana halkı idi. İpek onlara Çin'den gelir, kendileri de ya İran'ın kuzeyindeki pazar yerlerine veya Hazar denizi güneyindeki pazarlara götürürlerdi. Bizanslı Theophane ise farklı görüşteydi, ipek tüccarlarının yerleriyle limanlarının kısa zamanda 3 defa efendi değiştiğini, bu yerlerin önceleri İran'lıların elinde iken, Eftalit denen Hunlar'ın eline geçtiğini ve nihayet buraların Türkler tarafından işgal edildiğini söyler (Heyd 2000: 5-8).

Çinliler'in kitabı *Schu-king*'de bahsedildiğine göre ise, Ta-hia veya Ta-ha hatta Ti-ha olarak bilinen eski ticaret ve kültür halkı, belki batının Serer olarak ifade ettiği Toharlardı ve burada önemli rol oynadıkları söylenebilirdi. Bu halk çok karışık ifadelerle, hatta birçok yanlış anlamalara sebebiyet verecek bilgilerle tanıtılmış olmasına rağmen, Çin kaynaklarında geçen en eski halk olduğu düşünülmekteydi (Franke 1930: 47). Bir başka araştırmaya göre de Toharistan beş batı Türk boyunun oturduğu bölge olarak bilinirdi (Ögel 1991 Cilt 1: 103).

Bizanslılar için ipek çok önemliydi ve kalitesiyle onları öyle etkilemişti ki, Bizanslılar için Çin ipeğine sahip olmak önemliydi, kimin nasıl ürettiği pek önemli değildi. Çünkü, ipek; hafifliği, yumuşaklığı, elegant görünüşü, okşayıcı tutumu ve zengin görümlü deseni ile aristokrasi tarafından beğenilerek kullanılan bir kumaştı. Lüks özelliğinden dolayı da yün ve keten elbiseliklerin yerine daha çok tercih edilmekteydi. Çok uzaklardan gelmesi fiyatını etkilediği gibi, transport esnasında oluşan tehlikeler, vergisinin yüksek olması ve aracı tüccarların bulunması, ipeği diğer elyaflardan daha pahalı hale getirmişti (Drege-Bühner 1989: 22). Bu yüzden, Roma'da halk arasında bu ipeğin geniş ve yaygın kullanımı yoktu. Ancak daha ucuz olarak bilinen Bactriya hükümlerlik alanlarında (Hindistan, Pancap, bir kısım Afganistan, güney Özbekistan ve Tacikistan'ın katıldığı) Kuşan devleti dokumacılarının elde ettikleri ipekten alırlardı, bu da hakiki Çin ipeği değildi ama, ucuz, kesik elyaf tarzı üretilmiş yaban ipeği idi. Çin ipeği kadar olmasa bile bu ipekten de güzel elbiseler üretiyorlardı (Lyovushkina 1995/96: 144).

İpeğin Tarihçesi

Elimizde, milattan önceki zamanlara ait ipek böceği yetiştiriciliği ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Kimi arkeolojik buluntular M.Ö. 4000, 3000'leri gösterirken, kimileri de M.Ö. 800, 700'leri işaret etmektedir. Orta Asya'daki ipek tarihine baktığımızda, yaban ipeğinden üretilmiş ipek parçalarının çok daha eskilere dayandığı, hakiki Çin ipeğinden üretilmiş olanların yakın tarihe ait örnekler olduğu anlaşılmaktadır. Hele Çinlilerin tarih içinde gelişimini de dikkate alırsak, ipek tarihini belki, Çinlilerden önce veya Çinlilerden sonra diye iki zaman sürecine ayırmamız gerekecektir. Çünkü, araştırma bulgularına göre, Çinlilerin Orta Asya'ya yayılmadan önceki zamanlarda, Orta Asya'da yaban ipeği bin yıllar önce vardı ve işleniyordu. Bu yüzden M.Ö. 3000'lerde Çinliler'in ipeği bulmaları mümkün olamayacağı gibi, Çinlilerin muhtemelen daha önce bilinen, yaban ipeğinin işlenmesi ile ilgili bilgileri temel alıp, hakiki ipeğin üretimini bu bilgilere göre geliştirmiş olabilecekleri düşünülebilir.

Bugün, Orta Asya topraklarında pek çok araştırma yapılmakta ve orada yaşamış olan medeniyetlerin kalıntıları çıkarıldıkça değerlendirilmelere diğer araştırmacılar gibi, Çinli araştırmacılar da daha gerçekçi yaklaşarak katılmaktadırlar. Özellikle Kan-su, Ho-nan ve Mançurya'daki buluntulara şüpheyle yaklaşmamız gerektiğini, bugün birçok sinolog ve arkeolog da ifade etmektedir. Herhalde buluntuların kuzeybatı ve kuzeydoğu üzerindeki alanlardan çıkarılmış olması da bir tesadüf olmasa gerek. Çünkü tarihte medeniyet alanlarından geçen ve kültür taşıyan tek yolun; Huang-ho vadisinden Ho-nan'a giden, Wei nehri yatağı üzerindeki yol olduğu bilinir. İlk metalden malzemelerin Kan-su'da bulunduğu; örneğin işlenmiş bir Nephrit (yakut taşı) taşının da bugüne kadar kesinlikle Çin'de değil, Hotan ismiyle bilinen Tarım havzasında bol miktarda bulunduğu, Çinliler'inse daha sonraları bunlardan yararlandıkları bilinmektedir. Bunun dışında gerek Kansu'daki, gerekse Mançurya'daki kazılardan çıkarılanlarda genelde bazı farklılıkların olmasına rağmen, birçok benzerliğe de rastlanması, her ikisinin de aynı kültürü temsil ettiğini gösterir. Çinliler; Türk kavimlerinin medeniyet alanlarına yayılmak suretiyle aralarında meydana gelen yakın ilişkiden dolayı onlardan devr aldığı birçok kültür zenginliğine sahip olmuşlardır. M.Ö. 2000 yılına ait verilen bilgilerde, kuzey Çin'de 2 hatta 3 kültürün birleşmesiyle yeni bir kültür varlığının oluşumunu Çinliler, kendi tarihi kaynaklarında yer almasına rağmen, reddetmektedirler. Hatta bu kaynaklar tahrif edilmiş olmasına rağmen, bazılarında Çin'in batıdan ve

kuzeyden gelen etkilerle bir Çin kültürü oluşturduğu açıkça görülmektedir (Franke 1930: 45-46).

Çinliler ipekle ilgili birçok efsane yazmış, konuyla ilgili araştırma yapanlar da genelde bu efsaneleri örnek vermişlerdir. Efsane kitaplardan en çok Çinlilerin kaynak kitabı olan Schu-king'in adı geçer. Bu kaynağa göre; ipekten elbiselerin dokunmasına M.Ö. 2255, ipek boyacılığına da M.Ö. 2200 yıllarında, küçük bir şehir olan Shantung'da başlanmış ve bu şehir, ipek endüstrisinin vatanı olmuş. Aynı kitapta ipek üretiminin ve ipeğin makaraya sarım işleminin ilk kez M.Ö. 2698 yılında kral Huang-ti'nin karısı kraliçe Si-lung tarafından yapıldığı anlatılır (Rebel 1927: 49) (Douglas 1882: 145). Efsaneye göre kraliçe Si-lung tüm bunları, ipek böceğinin kozalak haline gelişini gözlemleyişi esnasında düşünmüş, böcek kendi etrafını sararak nasıl kozalak oluşturdu ise, onu tersine bir işlemle açıp iplik haline getirmenin de aynı şekilde mümkün olabileceğini düşünmüştür. Bu fikir uygulanmış ve çok başarılı olmuş ve onlara göre kraliçe de yaptığı hizmetten dolayı ölümünün ardından Allah katına yükselmiştir. Böylece efsaneye konu olan ipek böceği yetiştiriciliği, sürekli bir üretim alanı haline gelmiş, Çin'in politikasını ve ekonomisini etkilemiştir (Silbermann 1897: 5).

Çin'in bu kaynaklarını araştıran ve fevkalade önemli bulgular elde ettiğini ifade eden Prof. Arth. Rosthorn, Çinlilerin efsane kralı Kaiser Fohi ile kraliçe Shin-nong isimlerinin efsane kitap Schu-king'de yer olmadığını, hatta ipek medeniyetini kurduğu sanılan efsane kraliçe Si-lung ve onun eşi Huang-ti'nin de bu kitapta isimlerinin geçmediğini ifade etmiş, "belki daha ileriki zamanlarda yaşamış olabilirler", demiştir. Aynı kitabın İmparator Yü ile ilgili bölümünde ise, ipek medeniyeti ve onun üretimi ve ürünü hakkında bilgilerin sıkça yer aldığı söylenir. Öyle ki ipekten üretilmiş birçok eşyanın olduğu ve hatta bu yüzden yerli halktan vergi toplandığı dahi bu söylenen kısımda yer almıştır. Anlaşılan o ki, ipeğin üretimi Çinliler'in göçünden yani yerleşiminden çok önce biliniyor ve üretiliyordu (Rebel 1927: 48).

Efsanede adı geçtiği sanılan Kral Hu-ang-ti'nin eşi kraliçe Si-lung'un, kozasını gördüğü ve çözerek iplik yapmak istediği ipek böceği cinsinin, Bombycien ipeğinin *Philosamia cynthia* ve *Antheraea pernyi* cinsinden olabileceği ve bunun hiçbir zaman dut ağacı ipeği olamayacağı tahmin edilebilir. Çünkü, hakiki ipekten halk giysisinin üretilmiş olamayacağı, bunun ancak yaban ipeği ile mümkün olabileceği düşünülebilir. Bu yüzden, ipeğin masuralara sarım işleminin de yeniden keşfinin mümkün olmayacağı gibi, Tussah yaban ipeğini üretenlerin kral ve kraliçeden önce bunu zaten uyguladıkları da düşünülebilir. Çinliler belki dut ağacında yetişen ipek

böceğinin yetiştirilmesini daha yoğunlaştırmış ve kozadan ipek sarım işlemini ise sadece teknik olarak geliştirmiş olabilirler. Çünkü Çinliler, efsanelerinde bahsi geçen ipek cinsinin dut ağacı ipeği olsaydı her şeyden önce yüzyıllarca gizli tuttıkları dut ipeğinin yetiştirilme işlemlerinden de bahsetmeleri gerekirdi ve biz de en erken M.Ö.2000 yılının ortalarında veya en az kaynakların verdiği tarihten 1200 yıl sonra öğrenmiş olurduk (Rebel 1927: 49-50). Buradan çıkan neticeye göre; Orta Asya'da bir ipek üretimi vardı ve bu da en çok yaban ipek böceği üretimi idi. Çinliler bunu kendilerine maletmek amacıyla Çinli kral ve kraliçe isimlerini kullanarak, sanki bu kişiler ipeğin üretildiği zamanlarda yaşamışlar gibi, onlardan efsane kahramanlar üreterek hikayelerini tarihe geçirdiler. Fakat Çinliler çok sonraları dut yaprağı ipek böceği, Bombyx mandarina üretimini kültive ederek geliştirmiş olabilirler.

İpeği çile haline dönüştürme işlemini Çinliler mi yoksa güney Asyalılar mı daha önce yapmıştır deniliyorsa, ipek kültürünün Çin tarihinden çok daha eski dönemlere dayandığı, hatta çile yapmanın M.Ö. 3000'lerden de önce olduğu bilindiğine göre (Feddersen 1957: 218), bunun da efsane kral Huang tie ve karısı Su-ling tarafından yapılmış olması imkansız görülmektedir.

Çin'de yazılan efsane kitap, sadece Schu-king'ten ibaret değildir. M.Ö. 2200'lerde yayınlanan, Çin'in bir nevi yasalarını içeren kitabı Tscheu-li de, ipek böceği yetiştiriciliğinin halk tabakası arasında yaygınlaştırılmasını, diğer efsane kitaplarda yer aldığı gibi, M.Ö. 222 olarak gösterir. Hatta bu kitaplarda M.Ö. 3000'lerde kral ve kraliçenin uyguladığı biçimlerde ipek böceği yetiştiriciliğinden ve ilk kez ipek boyahanelerinden, boyalı ipek kumaş kullanımından ve çok meşhur kırmızı ve siyah ipekten de bahseder ve o zamanlar ipeğin sadece bir makamın sembolü olan bayraklık kumaşın dokunması için kullanıldığı ifade edilir (Silbermann 1897: 6).

Nitekim, Yünnan eyaletine bağlı, Shizhishan şehrinde yapılan kazılarda, M.Ö. 2000 yıllarına ait, bronzdan yapılmış tezgah parçalarının bulunmuş olması, ipek dokuma kumaşların üretilmesinde kullanıldığı sanılan bu tezgahların bayraklık kumaşların dokunmasında kullanılan en eski sistem dokuma tezgahları olduğu kanaatine varılmıştır (Drege-Bührer 1989: 26) Acaba Ögel'in de ifade ettiği gibi "Türkler'de hakimiyet sembolü olarak bayrak ve kırmızı rengin önemi büyüktür, onlar, bayraklarının kumaşını sırmalı altın iplikle dokunan brokardan, rengini uğurlu saydıkları için kırmızıdan ve malzemesini de ipekten seçerlerdi", demesi (Ögel 1991 C.VI: 29); Çin efsanelerinde de ilk ipekli dokuma olarak bayraklık kumaşların dokunmasından ve kırmızıdan bahsedilmesi, ipekli brokar kumaşların

Çinlilerden önce Orta Asya'da Türk kavimleri tarafından dokunmuş olabileceği ihtimalini vermiyor mu?

Efsanelerde adı geçen bir başka kral da Lei-Tsu'dur. Bu kral, bir gün ipek böceğinin ipliğini kendi etrafında örmesini gizlice gözetlerken, aklına ipeğin nasıl üretileceği fikri gelmiş. Diğer efsanelerde olduğu gibi ipekle ilgili bir fikir gerçekleştiren kral, doğunun en mükemmel kumaşını üretmiş ve Çin halkı tarafından mukaddes seviyeye ulaşmıştır. Ondan 2 asır önce yaşamış, bir başka efsanevi imparator Fu-hsi'nin ise, yün ve ipek tellerden oluşan bir müzik aletini icat ettiği söylenir (Bekin 1981: 4).

Buradan çıkan neticeye göre ipek; elbiselik kumaş üretimi dışında müzik aletine tel, ameliyat ipliği ve balık oltası olarak da kullanılmıştır. Çinin efsane kitabı Schu-king'de de anlatıldığı gibi, M.Ö. 3000'lerden önce ve Kaiser Fohi'den sonra tahta oturan Shin-nong, ipek böceğinin direk bağırsağından çekilen salgısından elde ettiği cam gibi saydam ipliği, balık oltasında kullanmış ve bu üretim alanının yayılması için de, dut ağacı yetiştiriciliği ile ipek böceği yetiştiriciliğini desteklemiş, ipek kozası üretimini mümkün olduğu kadar geniş alanlara yaymaya çalışmıştır. Kaiser Fohi'nin kendisi de ipeği, "Kin" adı verilen müzik aletine tel olarak kullanmış (Silbermann 1897: 5). Efsanede ayrıca, bu her iki ürünün de, o zaman yoğun bir biçimde Saturnia pyretorum cinsi ipek böceğinin ağından elde edildiği ifade edilir (Rebel 1927: 50).

Diğer yandan "Kin" adıyla bilinen, 5-25 telli sazlar, çok eski dönemlerden beri Orta Asya'dan Anadolu içlerine kadar kullanılmaktaydı. Doğu Türkistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi, Türklerin kullandığı damburalara, dutarlara, tombraklara da çok telli sazlar denir ve bunların telleri ipekten, gövdeleri dut ağacından olduğu gibi, ceviz, sedir, ardıç gibi ağaç türlerinden yapılırlardı. Hatta bu saz tellerinin bağırsak kirişli olduğundan da bahsedilir ama, kaynaklarda hangi hayvanın bağırsağından çıkarıldığına dair kesin bir bilgi verilmemiştir (Ögel 1991 C.IX: 89, 95, 100, 106, 130).

İpek kurdunun bağırsağından çıkarılan ve müzik teli olarak kullanılan bu madde, çok eskilerden beri ipeği bilen birçok kavim tarafından üretilmiş ve kullanılmış olmalı. Sözlük anlamıyla bu madde; suda bırakılarak şişen kurtçukların sirke içine batırılmasından sonra ve bezelerinden 30-60 cm uzunluğunda ipek iplik çekilmesiyle elde edilir. Bu iplik o kadar sağlamdır ki balık ağı veya ameliyat ipliği olarak da kullanılmıştır. (Anonim: XVII. Band, 1934, 246) Bugün de hala aynı cins ipek böceğinden elde edilen bu ürünler, her nasılsa hep Çinliler'in buluşları olmuştur.

Aslında, Orta Asya’da yaşamış olan kavimler hakkında tarih araştırmalarında edinilen bilgiler de dikkate alınırsa, M.Ö. 3000’lerde Çin halkı henüz daha yerleşik bir toplum değildi, yani bir millet olamamış, idare edenlerin bir mekanları da yoktu, buna karşılık tüm komşu ülkelerinde bir göçebe kültürü mevcut ve hakimdi. Bu yüzden Çinliler’in o zaman birinci sınıf böyle bir buluşu ve hatta bir endüstri buluşunu yapması mümkün olamazdı. Hele Çin tarihi hakkında en eski ilk kaynak olan Çinlilerin efsane kitabı Schu-king’in, Konfiçius zamanında, yani M.Ö. 6. yy’da yeniden düzenlenerek yazıldığı düşünülürse, bu tarihten önceki zamanlara ait bilgilere şüpheyle yaklaşılabilir. Zira, biliniyor ki Çin hakkında kendilerine ait çok eski dönemlerin fevkalade mükemmel olduğu temayülü olsa bile. Şayet bunlar modern bilim gereği sağlam, güvenilir, kronolojik bir bilgi kaynağından yoksunsa ve takip edilemiyorsa, Çinliler’in genelde vatanına olan sevgisinden dolayı olayları çok daha önce olmuş gibi çarpıtmaları, sadece kendilerine aitmiş gibi olduğunu göstermeleri, bizleri yanıltabilir” (Rebel 1927: 49). Bu yüzden Rebel’in çok daha ileri giderek Çin tarihinde M.Ö. 6. yy’dan önceki zamanların ve olayların en küçük bir değeri olmadığını söylemesi, Chou imparatorluğu zamanında, Yü döneminin M.Ö. 8. yy olduğu düşünülürse, Schu-king’in kitabında yer alan İmparator Yü ile ilgili bölümünde ipek üretimi ve ürünü hakkında bilgilerin verilmesi, Rebel’in de ifade ettiği gibi, ipek üretiminin Çinliler’in yerleşiminden çok önce biliniyor ve üretiliyor olduğunu doğrulamaktadır.

Öte yandan, son zamanlarda ele geçirilen ipek ile ilgili buluntular o kadar eskilere gitmekte ki Çinlilerin efsane kitaplarında yer alan tarihler dahi erken sayılabilir. Örneğin; Lou-lang kültürüne ait kazılardan çıkarılan Orakel kemikleri üzerinde incelenen yazılarda, Yang-Shou kültüründe bile (M.Ö. 5000-4000) yabancı ipek işlenmiştir. Chou hanedanlığı dönemine ait (M.Ö. 1122-255) yazılan şiirlerde de ipek böceği adının geçtiği şiirlerin bulunması ve ilk kez Chou döneminde başlayan bu şiir örneklerinin, Sarı ırmağın orta ve kuzey doğusundaki halka ait olduğu ve burada ipek böceği yetiştiriciliği yapıldığı anlaşılmaktadır. Amu-Derya havzasında yapılan yeni arkeolojik buluntulardan yola çıkarak Amu-Derya’nın doğu tarafındaki halkı da ipek üretimi yapmış ve geliştirmiştir. (Svetlana V. Lyovushkina, 1995/96,143) Ayrıca, Huang-ho ile Huai nehri arasında ipek böceği kozalarından bahseden şiir örnekleri bulunmuştur (Anonim 1987: 326). Bazı tarihi kayıtlarda ipek ilk üretildiğinde kral ve saray erkani için kullanılmış, bu yüzden çok az sayıda üretilmiş ve halk arasında da pek yaygınlaşmamıştır. M.Ö. 12.yy’a geldiğinde, feodal beylik düzeni kurulmuş, ipek ile uğraşı yaygınlaştırılmış,

öyle ki ipek yetiştiriciliği her eve giren bir uğraşı alanı olmuştur. Zamanla, M.Ö. 8. yy'larda, daha lüks dokumalar, altın iplikli brokar dokumalar, damas ve polykrom (desenli saten) dokumalar üretilmiştir. Bu brokar dokumaların güzelliği ve diğer ipekli dokumalar, Çin'in meşhur şiir kitabı "Shi-king" 'e konu olmuştur (Silbermann 1897: 6). Oysa ipek gerçekten M.Ö.12. yy.da mı halk arasında yaygınlaştırıldı, bunun doğruluğu tartışılabilir. Neticede kurulan bu yeni endüstri dalı, Konfiçius'un da bahsettiği gibi, M.Ö. 551-478 yıllar arası, imparatorluğun aldığı yeni önlemlerle, örneğin; yeni ipek böceği yetiştirme yuvaları, seraların kurulması, dut ağacı yetiştiren eyalet sınırlarının belirlenmesi ve her yörede belli sayıda ipek böceğini yetiştirme zorunluluğunun getirilmesi, selden korunma önlemlerinin alınması gibi, birçok yasal zorunluluklar getirmiştir. Başında ipek dokumalar bayrak ve semsiye yapımında kullanılmıştır. Ancak en emin bilgilere göre gerçek ipek böceği yetiştiriciliği M.Ö. 380'lerde, yani 4. yy'da Mencius tarafından, gerçekten halka ait bir üretim dalı haline gelmiştir (Rebel 1927: 50).

M.Ö. 4. yy'da, tezgahlarda henüz hükümdarlar ve onların vereceği hediyelikler için kumaşlar dokunurken, dokumacılık zaman içinde daha da gelişmiştir. Atölyeler resmi devlet kuruluşu haline gelmiş ve Chou hanedanlarından Chou-lieh zamanındaki yasalar örnek alınarak, yeni yasal düzenlemeler getirilmiştir. İpek üretimi resmîleşince, ipekçiliğin her safhasını denetlemek amacıyla memurlar görevlendirilmiştir. Zamanla atölyeler şehirlere de kaymaya başlamış, hem tezgah sayısı, hem de çalışanların sayısı artmış, üretim safhalarına göre lonca teşkilatları bile kurulmuştur. M.Ö. 3. yy'da, ipek tüccarları sınıfı oluşmuş ve ipek en iyi ticaret hammadresi haline gelmiştir (Haussig 1954: 58-61).

M.Ö. 4. yy da dokunan ipekli kumaş çeşitleri vergi listesindeki kayıtlara geçmiştir. İlginç olanı bu kayıtlarda yer alan kumaş isimlerinin aynılarının 8. yy'daki vergi kayıtlarında da yer almış olduğudur. M.Ö. 8.yy'a ait vergi listesinde yer alan desenli ipeklilere Chih-wen, bu desenlilerden midye kabuğu desenli olanlarına Chi-pei denmiştir. Ayrıca bu listelerden, el tezgahlarında dokunmuş koyu kırmızı renkte, elbiselere bant şeklinde kenar süslemesi olabilecek, çok basit, tek renk ipeklilerin de üretildiği anlaşılmaktadır. Vergi listelerinde ipek böceği cinslerinin de adı geçmekte, daha eski zamanda üretilmiş yaban ipek böceği cinsine Yenssu, daha sonraki yy'larda üretilmiş olan kultive edilmiş, hakiki (dut ağacı) ipek böceğine Hsien-k'uang adı verilmiştir (Haussig 1997: 58).

Her iki vergi listesinde de adı geçen ipekli isimlerine dikkat edilirse, Türkler arasında kullanılan ipek sözcüklerindeki benzerlikler görülebilir. Türkmenler

ipeğe “ipek” derlerken, eski Mısır’daki Memluk devleti ile Kıpçak Türkleri “yipek” demişler, Orta Asya Türklerinde bu söz “Cipek” adını almış, (Çince Chi-pei), Avrupa kültürleri ise Sericum diye adlandırmışlardır (Ögel 1991 cilt V.: 389). Bir başka anlamda bu vergi listeleri, ipeği dokuyan ve ona “Cipek” adını veren Türkler tarafından hazırlanmış da olabilir.

İpek ve Böceği Hakkında Araştırma ve Bulgular

Tarihte, Çin ipek böceği yetiştiriciliği hakkında neredeyse 20. yy’ın ortalarına kadar hep benzeri efsanevi bilgiler yer almıştır. Bugün; kazılardan elde edilen bulgular bize, Orta Asya’daki ipek kültürü ve geçmişte üretilmiş ipek kumaş çeşitleri ile kimlerin hangi yörelerde ipek yetiştirmiş olacağı hakkında daha gerçekçi bilgiler vermektedir. Bu konuda yapılan birçok araştırma, Çinliler tarafından yapılanlar da dahil olmak üzere, kazılardan çıkarılan örneklerle daha kesin değerlendirilebilmektedir.

Bu konuda yapılan en eski ve kapsamlı araştırma, Anyang kazılarında çıkarılan, Shang veya Yin dönemine (M.Ö: 1766-1122) ait olduğu tahmin edilen ipekli bir kumaş üzerinde olmuştur. Tunçtan bir balta ve bir kavanoz üzerine sarılmış şekilde bulunmuş bu kumaş, en eski ipek kumaş örneği olarak, İsveçli araştırmacı Vivi Sylwan tarafından analiz edilmiş, değerlendirilmiştir.

Bronzdan dökülmüş ayaklı kavanoz ile bronzdan baltanın yaşı ve üzerine sarılı ipek kumaş parçasının gömüldüğü tarih (M.Ö. 18.-12.yy) göz önüne alınırsa, geçen çağda ve hatta Han zamanında bile daha henüz geliştirilemediğini düşündüğümüz dimi dokumanın, her iki bronz parçasının üzerine sarılı bu kumaşlarda kullanıldığı ve dimi doku tekniğinin Yin (Shang) hanedanlığı zamanında bile var olduğudur. Yani Chou öncesi zamandan beri kumaşlarda dimi doku kullanılmıştır. Bu gerçek, bayan Sylwan’ı şaşırttığından, “bu balta belki 1000 yıldan fazla, Yin dönemi sonu - Han dönemi başına kadar (M.Ö. 2.yy) yer yüzünde kalmış, daha sonra kumaşla birlikte gömülmüş olabilir” demiştir (Sylwan 1937: 119).

Baltanın yapıldığı malzeme olarak bronz döküm sanatının Çin’e Orta Asya’yı boydan boya geçen kuzey ipek yolundan veya hatta daha kuzeydeki Sibiryaya ve Moğol steplerindeki yollar vasıtasıyla, Türkler aracılığı ile geldiği düşünülürse (Sickman-Soper 1981: 27-28), (Grousset 1980: 23) bronzdan balta ve ayaklı kavanozun Anyang’da bulunması, bu parçaların Çinliler tarafından yapılmış olduğunu kanıtlamaz.

Eberhard'a göre, Anyang devleti zamanında henüz bir Çin bile olmadığına göre, Anyang kültürüne de bu yüzden Çin kültürü denilemezdi. Anyanlılar'ın hemen batısında Shansi yaylasında Türk-Moğol kavimlerinin ataları oturmakta, bunların da Shang kültürü başlangıcından itibaren, yayılan ve gittikçe artan etkileri görülmekteydi. Hele bu göçebe kültürünün M.Ö. 14. yy'da (1300 lerde) hayvan üslubunu geliştirmiş olduğu ve ileri bir medeniyet seviyesinde oldukları düşünülürse, Anyang kültürünün gelişmesinde de etkili olabileceği düşünülebilir (Karlgen 1944: 221) (Karlgen 1945: 101-144).

Baltaya ve kavanoza sarılı kumaş parçaları üretildikleri dönem ve yer açısından önemli olduğu kadar, bu parçalar üzerinde yapılan detaylı analizler ve sonuçları da önemlidir. Kumaş, dokunmuş olduğu zamana göre bize yüksek bir dokuma tekniğini yansıtmaktadır. Verilen çözgü ve atkı yönündeki iplik sıklıkları ipliklerin çok ince olmadığını göstermekte, hem desenli (polychrom) hem de dimi (twill), taby, bezayağı ve rips doku gibi farklı tekniklerin bu dokumada kullanılmış olması, o dönem insanların tekstil teknolojisinde bir hayli ileri olduklarını göstermektedir. Kumaşı küçük küçük bölgelere ayırarak inceleyen Slywan'a göre kumaşın bazı bölgeleri ince, bazı bölgeleri daha sıkı dokunmuş, bir bölgesinde düz, gevşek, orta kalınlıkta bezayağı dokumadan türetilmiş (1 yukarı-1 aşağı-3 yukarı iplik hareketiyle) tabby doku tekniğine rastlanırken, bir diğer bölgesinin bezayağı ile dokunduğu dikkati çekmiştir. Bir yönde cm'de 37, 40, 50 iplik kullanılmış, diğer yönde 30, 30, 35 iplik sayılmıştır. Ancak sayıların bu tarz farklı olmasının, ipeğin aşınmasından veya doku içinde kaymasından, oraya buraya çekiştirilmesinden de ileri geldiği sanılmaktadır. Hiçbir parçada kumaş kenarına rastlanmamış, bu yüzden bazılarında çözgü ve atkı yönleri belirlenememiştir. Kumaşın bazı alanlarına twill doku düzenlemesi yapılmış, burada, çevresi dimi çıkışlı, birbiri içine yerleştirilmiş, ortak merkezli eşkenar dörtgenlerin meydana getirdiği ve bir süreklilik arzeden düzenlemeyle geometrik desenler oluşturulmuştur (Sylwan 1937: 120-123).

Kavanoz üzerinde ince yivlerle dikkati çeken kumaşta da aynı şekilde tabby doku tekniğinin uygulandığı ve cm'de 72 çözgü – 35 atkı ipliği kullanıldığı görülmüştür. Daha kaba dokunmuş parçalarda ise cm'de bazılarında 17 çözgü–bazılarında 10 çözgü ipliği kullanıldığı, balta üzerindeki kumaşın dokunduğu dimi türünün (twill) burada da uygulandığı tespit edilmiştir. Kavanoz ve baltaya sarılı ipek kumaşlarda kullanılan dimi dokuması çok önem taşımaktadır. Sir Aurel Stein, Loulan'da yaptığı kazılarda dimi desenli hiçbir ipek kumaş parçasına

rastlamamıştır. Fakat hem Lou –lan’da ve diğer yakın kazı alanlarından çıkarılan yünden üretilmiş dimi dokumalar, hem de aynı benzer dokumaların Tarım havzasından çıkarılması Stein’a göre dimi dokuma tekniğinin, Han döneminde dahi Çin’de bilinmemiş olduğu ve bu tekniğin ancak batıdan (Türklerin bulunduğu yöreden) gelmiş olması gerekir. Kumaşın desenli bir parçasından da anlaşılmıştır ki, dokunmasında çok çerçeveli tezgahlar kullanılmış, dimi tekniği ile üretilmiş bu desenler, batıda dokuma tekniğinin ne kadar ileri seviyede olduğunu göstermektedir (Slywan 1937: 124).

Sir Aurel Stein’in Tun-huang ve Lou-lan’da yaptığı kazılardan da anlaşıldığı gibi, eskiden çok geniş alanı kaplayan bu batı yörelerinde, uzun yıllar büyük halk kitleleri halinde ziraatla uğraşmış olan Türkler oturmaktaydı (Needham 1954: 68). Ayrıca balta üzerindeki ipekte, birçok değişik ipek kumaş parçasının küçük küçük parçalar halinde birleştirilerek kullanımı, Sylwan’a göre dekoratif amaçla yapılmıştı. Sir Aurel Stein’in bulduğu parçalar arasında ise kumaş parçalarından birleştirilerek dikilmiş Altar giyimi- elbiseleri ve buna benzer amaçlar için yapılmış, yamalı bohça tabir edilen kumaşların bulunması, bu tarz kumaşları birleştirme sanatının kuzey Asya ve kuzey – doğu Avrupa’daki göçmen kabileler arasında oldukça yaygın kullanıldığını göstermektedir. Çin’in ipek dokuma sanatına da oldukça yabancı görülen birleştirme sanatı, kuzey Asya göçmen kabileler arasında doğal yün ve deri ürünlerinde de fevkalade gelişmiş olduğu bilinmektedir. Tüm bunlara dayanarak Slywan; Çin geleneği ve sanatının perde arkasında daha eski medeniyetlere dayanan bir kültürün var olduğunu, Çinliler’in bu gelişmiş kültürü göçebe komşularından alıp kendi özel malzemeleri olan ipeğe adapte ettiklerini kabul eder (Sylwan: 125-126).

Birbiri içine yerleştirilmiş, ortak merkezli eşkenar dörtgenlerin meydana getirdiği ve bir süreklilik arzeden düzenlemeyle geometrik desenlerin oluşturulması da Türklere mahsus bir düzenleme olarak bilinir.

Shang dönemi ipeğin varlığı ve işlenmesi ile ilgili bilgiler sadece kavanoz ve balta üzerine sarılı kumaşlardan ibaret değildir. Aynı şekilde Anyang kazılarından çıkarılan, Orakel kemikleri üzerindeki deşifre edilmiş yazılar da, Çin ipek tarihine çok önemli bilgiler kazandırmıştır. Yazılanlardan o dönem tarımı, ekilen tohumlar ve edinilen meslek dalları hakkında bilgiler öğrenilmektedir. Bu meslek dalları arasında kumaş ve bayrak dokumacılığının yer alması, dokumada keten ve ipeğin kullanılmış olması (Kwang-chih Chang 1978: 289), Shang döneminde ipek

dokumacılığının yapıldığını, Orta Asya'da erken dönemlerde ipeğin mevcut olduğunu ve Çin'in ipek böceğini yetiştirmede bir önceliğinin olmadığını göstermektedir.

Bazı kazı alanlarından çıkarılan ipek dokumaların ipliklerinin farklı özellikte olduğu, daha çok monochromik, yani yün ipliğinin üretildiği gibi üretilmiş ipekle dokunmuş olduğu saptanmıştır. Bunlar da genelde Amu Derya civarında bulunan parçalar olup, miladi dönem öncesi ve sonrası zamana ait dokumalardır. Araştırmacılar bunları Çin'e ithal edilen kumaşlardan olduğunu tahmin etmektedirler (Hsia Nia 1974: s 2).

Orta Asya'daki araştırmaların, son yıllarda yapılmış kazı çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla 20. yy'da, günümüz tarihine yakın daha da arttığı söylenebilir. Yapılmış olan yayınlardan anlaşıldığı kadarıyla; kazılardan çıkarılan kumaş bulgularının teknik özellikleri ve dokundukları yy'lar bazı araştırmacıların tahminleri ve tespitleri ile değerlendirilmiş olsa da, bazılarının Carbon deneyiyle daha yakın neticelere ulaştıkları görülebilmektedir. Ancak Çin arkeologları kumaşın dokunduğu yeri ve tarihi hakkında şüphe ile yaklaşırlarken, belki efsanelerinde yazdıkları kendi ipek tarihlerinin inkarı olacağından kesin bir ifade kullanamamaktadırlar.

Nitekim: 1958 yılında, Qianshanyang'da (Zhejiang şehrine yakın) yapılan bir kazıda bambustan bir sepet içinde, bazı ipek kumaş parçaları bulunmuş. Yapılan Carbon deneyiyle bu parçaların M.Ö. 3000, tahminen M.Ö. 2750 yıllarına (Shang dönemine) ait olduğu, hatta bugüne kadar bulunan en eski ipekli kumaş örneği olduğu tahmin edilmektedir. Bu parçaların beyaz dut ağacı ipek böceği cinsi, *Bombyx mori*'den elde edilen ipekle üretildiği saptansa da, Çin arkeolog Xia Nai'nin kumaşın dokunduğu yer ve tarihi ile ilgili şüpheleri bulunduğundan, yeri ve tarihi henüz bir kesinlik kazanmamıştır. Shanxi şehri yakınlarında, Xiyicun'da, Yangshao kültürüne tarihlendirilen (M.Ö. 2200 – 1700) ve parçalanmış halde bulunan kozaların ise, yaban ipek böceği cinsi, *Rondotia menciano* Moore cinsinden olduğu tespit edilmiştir. Ancak tüm bu kanıtlara rağmen bu buluşun da doğruluğu hakkında şüpheler olduğu düşünülmektedir (Drege-Bührer 1989: 22).

Çin Türkistan toprakları içinde dokunmuş olan ipek kumaşlarının bulunması ayrı bir önem taşımaktadır. Çin arkeologları buradan çıkarılan kumaşları “Kuça brokarı”, “Kaşgar brokarı” diye sınıflandırmışlardır. Ancak üç araştırmacı da kumaşlar hakkında üç farklı değerlendirme yaptığından, bu

kumaşlar hakkında kesin olmayan değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Wei shu'ya göre bu brokarlar Karaşar'da dokunmuş, Xi yu ji, bunların Hotan'da dokunan ipekliler olduğundan bahseder (Yokohari 1992: 171-173). Buradan çıkan neticeye göre brokarların bazılarının Sogdiya yöresinde dokunduğu tahmin edilir. Bu da bu brokarların Semerkant ipeği olduğunu tahmin eden Sui shu'nun ifadesini doğrulamaktadır (Yokohari 2001: 156).

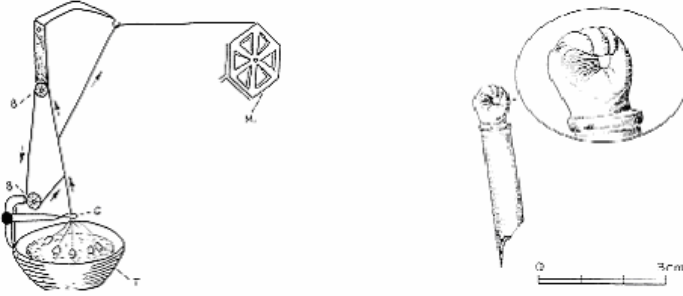
Pencikent'te açılan bir kazı alanının XIII. blokunda bulunanlar da bize ipeğin nasıl üretildiği ile ilgili çok önemli ipuçları vermektedir. Yapılan kazıdan iki ayrı oda ortaya çıkarılmış ve daha önceleri büyük bir işletme olarak kullanıldığı tahmin edilen bu odalarda ipeğin kozalardan çekilmesi ve iplik haline getirilmesi için kullanılan araçlar bulunmuştur. Ancak yine diğer bulgularda olduğu gibi deliller olmadığından konu hakkında kesin bir bilgi verilememektedir (Belenitski, Bentovich, Bol'shakov 1973: 97-100).

Amu Derya civarında yapılan kazılardan öyle parçalar çıkarılmış ki, bunların miladi dönem öncesi ve sonrası zamana ait Çin'e ithal edilen kumaşlardan olduğu sanılmaktadır. En önemlisi bunların daha çok monokromik, yani yün ipliğinin üretildiği gibi kesik elyaf tarzı üretilmiş iplikle dokunduğu tespit edilmiştir (Hsia Nia 1974: s 2).

1966 ve 1969 yıllarında yapılan, meşhur Astana (bugün Kazakistan'ın başkenti) ile Sincan'da, Turfan'da ve Karakuça'daki kazılardan çıkarılan ipek damas ve desenli Polycrom ipek kumaş örnekleri, M.S. 5 ile 8. yy'a tarihlendirilmişlerdir (Hsia Nia 1974: 2). Bize bazı önemli ipuçları veren ve araştırmacıların iki gruba ayırdıkları bu brokar kumaş örneklerinin birinde yuvarlak konturlar içindeki alanda kanatlı at, yaban domuzu, kuş figürlerinin yer aldığı görülmüştür. Çok mükemmel bir teknoloji ile dokunmuş olan bu parça, Sasani tekstili ile özdeşleştirilmiştir. Çok daha kaba ipliklerle dokunmuş olan diğer parça ise, dişli ve kaba konturları ile, içinde özellikle geyik motifi, yaban domuzu ve kuş motifinin yer aldığı yuvarlak alanlar ile dikkati çekmektedir. Batı Türk hanlarından Tung'yabgu'nun geyiği çok sevdiği hayvan olması sebebiyle, geyik motifi Sogdiya'da en çok tercih edilen motif olduğundan tekstil uzmanları ikinci grup, yani daha kaba dokunmuş brokarlar için Orta Asya veya Sogdiya orijinli olması gerektiğini söylerler (Kageyama 2003).

Sir Derya-Sapallitepe, Kampirtepe ve Surhanderya mevkisinin kuzey batısında yapılan kazılardan çıkarılanlar da, yine Türk topluluklarının yaşadığı alanlarda ipeğin çok önemli bir uğraşı olduğunu kanıtlamaktadır. Hele 1970'lerde, Özbekistan'ın güneyi, Sir Derya- Sapallitepe mevkiinde

yapılan kazılarda, M.Ö. 2. yy'a ait olduğu sanılan ve bir kadının mezarının açılması ile elde edilen görüntü, bu yörede ipeğin ne kadar önemli bir üretim dalı olduğunu göstermektedir. Kadın cesedi, göğsünde bir dut ağacı dalı ile bulunmuş, kazıyı yapan Askarov bunu, eski Orta Asya topluluklarında birbirinden bağımsız ipek böceği yetiştiriciliği yapıldığını gösteren kanıt olarak değerlendirmiştir. Yine Askarov, Sapallitepe'de bulunduğu bir başka ipek kumaş örneğinin, kalın iplikli, kaba ve düzensiz olması nedeniyle, bu kumaşın bitkisel elyaftan veya bir çeşit Bombycin cinsi yaban ipek böceği kozasından elde edilen iplikle dokunduğunu söylemişse de, bazı araştırmacılar bu kumaşın, Çinliler'in ithal ettiği kumaşlardan düşünülmüş olabileceğini ifade etmişlerdir (Lyovushkina 1995/96: 143-144). Özbekistan'ın Surhanderya yöresinin kuzey batısında yer alan Khaltchayan kazılarında bir saray odası ortaya çıkarılmış, burada, metal bir boru üzerine monte edilmiş, fildişinden bir insan eli bulunmuştur. Bugüne kadar rastlanmayan ve çok ilginç bir biçimde yapılmış olan bu elin ne için kullanıldığı bilinmese de, muhtemelen iplik eğirmek için kullanılmış olduğu, avuç içinde avuca doğru kıvrılmış parmaklarda iplik izlerinin olduğu görülmüştür. Bu elin bir başka ihtimalle nazara karşı korunmak için de kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Ancak bulunan bu el bize, kuzey batı Bakriya yöresinde asil kişilerin oturduğu bu sarayda atölyelerin olduğunu ve bu atölyelerde ipek böceği kozalarından ipek elde edildiğini göstermektedir. Bir başka ihtimal de bu sarayda hükümdarlar ve onların vereceği hediyelikler için kumaşların dokunmuş olabileceğidir. Lyovushkina tarafından bulunan kırmızı renkte bir ipek kumaş parçasının yine aynı dönemlerde dokunduğu, belki Çine ithal edilen bir kumaş olabileceği gibi, belki de Kuça'daki ipek dokumacıları tarafından da üretilmiş olabileceği düşünülmektedir. Kuça adı altında, Bakriya olarak tanımlanan üretim alanları ise; kuzey Hindistan, Pancap, bir kısım Afganistan ve Özbekistan ile Tacikistan'ı içine alan fevkalade büyük bir alanı kapsamakta ve bu geniş alanda da göçebe kültürünü taşıyan Hunların ve İskitlerin geleneği devam ettirilmekteydi (Lyovushkina 1995/96: 145).

Resim4: İpeğin kozalardan çekilip Makaraya sarım işlemi (Lyovushkina, (Lyovushkina, s. 150)

Resim 5: İplik eğirmek için kullanılan elin görüntüsü, Khaltchayan s. 150)

Önemli bir bulgu da araştırmacı Rtveladze'nin Özbekistan sanatını araştırmak amacıyla, yaptığı Kampirtepe'deki kazıdan çıkarılmıştır. 18 cm boyundaki bir kadın heykelinin göğsünde omuzlarından doğru çaprazlanmış iki bantın hala izlerinin olması ve üzerinde kırmızı ipekten bir dokuma kumaş kalıntısının bulunması çok önem taşımaktadır. Bir cm² kadar büyüklükte olan bu parça kumaşın, mikroskop altında incelenmesinden sonra dokunmasında çok ince ipliğin kullanıldığı, ipliğinin sağdan sola doğru bir büküm verilerek bükülmüş olduğu saptanmıştır. İplik geçişlerinin bezayağı tarzında olduğu bu dokumada, atkı, çözümlü ipliğinden daha kalın kullanılmıştır. Kampirtepe'de bulunan bu ipekli kumaşın tüm özelliklerinin, bilinen Han dönemi ipekli dokumalardan farklı olduğu ifade edilir. Bu kumaşın hangi tür ipekten dokunduğu belirtilmemekle beraber, nerede dokunmuş olabileceği ile ilgili birçok tahminler ileri sürülmektedir. İpliğinin geleneksel yün ipliğinin üretildiği gibi üretilmiş olduğu tespit edilen bu parçanın Çin'de üretilmiş olabileceği veya belki de Bakriya'daki yöresel dokumacılar tarafından dokunmuş olabileceği düşünülmüştür (Lyovushkina 1995/96: 145).

Bu örnekler çoğaltılabilir. Çünkü kazılar devam etmekte ve birçok buluntu gün yüzüne çıkarılmaktadır. Bugün onun için gerek Vivi Slywan'ın çalışmasından, gerekse gün yüzüne çıkarılan diğer buluntulardan, ipek üretiminin tarih başlangıcının, gelişmesinin ve yayılmasının sadece Anyang'da olmadığını, geniş Asya topraklarında aynı paralel gelişmelerin yaşanmış olduğunu söyleyebiliriz.

Nitekim bu araştırmayı yaparken son yıllarda yapılmış olan arkeolojik çalışmalara dikkat edildiğinde; yüzyıllar önce yaşamış toplumlar hakkında bulgulara erişmek amacıyla, seçilen kazı alanları olarak, Türk toplumlarının geçmişte ve bugün yaşadıkları medeniyet alanlarının tercih edildiği; ağırlıklı olarak Çin Türkistan'ı, Kazakistan ve Özbekistan toprakları içinde yer alan; Kaşkar, Karaşar, Hotan, Pencikent, Amu Derya civarı, Astana (Kazakistan'ın başkenti), Turfan, Karakuça, Özbekistan'ın güneyi Sir Derya-Sapaltepe, Kampirtepe ve Özbekistan'ın Surhan Derya mevkisinin kuzey batısında yer alan Bactriya yöresinde bulunan Khaltchayan ve tabii Kuça, bir diğer adı Bakriya, yani; kuzey Hindistan, Pancap, bir kısım Afganistan ve Özbekistan ile Tacikistan'ı içine alan yerler, yörelerin seçildiği görülmüştür.

Kazılardan çıkarılan bulgulara destek niteliğinde bilgilere ulaşmak içinse, arkeolojik çalışmaların yanı sıra Orta Asya'da, eski çağlarda bitki örtüsü ve çeşitleri ile iklim değişikliklerini araştıran Palinolojik çalışmalar da yapılmaktadır. Bu çalışmalardan, araştırılan yörenin bitki örtüsü, yıllık sıcaklık ortalamaları, hava değişimleri gibi coğrafi değişimler olup olmadığı, carbon analizleri vasıtasıyla ortaya çıkarılmaktadır.

Yale üniversitesinden Tayvanlı Matsuo Tsukada, Çin'deki buz çağı sonrası iklimdeki optimum değişimleri carbon analizi yaparak, M.Ö. 8000-4000 arası, meydana gelen coğrafi değişimleri, o zamanki yıllık hava sıcaklıklarını ölçerek, Tayvan'da, mesela bugünkü sıcaklıktan 2-3 derece daha fazla olduğunu, bunu da gölde birikmiş olan polen çökeleklerinin içerdiği carbon miktarının analizini yaparak, tespit etmiştir. Liao-tung Peninsula ve Pekin yakınlarında buna benzer çalışmalar yapılmış, buralarda siyah renkli bataklık kömürü çöküntülerinde de carbon ölçümü sonucu aynı neticeye ulaşılmıştır. Amur-Ussuri'den de 5 yerden kömür örneği alınmış ve bu örnekte 4 tabaka tespit edilmiştir. Bu tabakalara sırayla;

M.Ö. 12 000-9800 arkeolojik
“ 9800-7700 erken dönem
“ 7700-2500 orta dönem
“ 2500- 0 geç dönem

denilmiş ve araştırmamızın konusu olan ipek için önemli olabilecek bilgilere ulaşılmıştır. M.Ö. 7700-2500 arası geniş yapraklı bitkilerin oluşturduğu ormanların olduğu tespit edilmiş, bundan sonraki M.Ö.

2500-0 dönemlerinde de, tıpkı Tayvan'daki buz çağı sonrası oluşan sıcaklık ve buna bağlı bozulmanın süreci gibi, çok farklı yaprak türü olan Kore çamları daha yoğun görülmeye başlamıştır. Tarımın başlangıcından sonraki döneme ait polen çöküntülerin analizleri ciddiye alınmaya başlamış. Çünkü, iklimdeki değişimler ile kültürdeki lokal değişimler birbirini etkileyen unsurlar olduğundan, bu değişimler lokal bitki örtüsü tarihinde insanlar ve kültürleri açısından önemli sayılmıştır.

Örneğin M.Ö. 7700-2500 arası geniş yapraklı bitkilerin çoğalması ipek böceğinin üzerinde yaşadığı meşe, selvi, dut ve kokar ağaç gibi ağaçların yetişmesini de sağlamış mıdır sorusu geliyor insanın aklına, çünkü öyle ise, ipek böceği yetiştiriciliğinin yayıldığı alanları da tesbit etmek o derece kolay olurdu (Chang 1978: 34).

Tarih öncesi zamanlarda kuzey Çin'in doğu toprakları sulak ve bataklık haldeyken, bu göllerin oluşumundan mı, yoksa orada eskiden bir deniz mi vardı bilinmiyor, mesela Shantung yöresi, bugünkü gibi deniz kenarı değilse bile, göllerle ve bataklıkla çevrili bir bölge imiş. Yüksek dağlarla kaplı batı ise, vadiler ve ovalarla ayrılmakta, dağlardan gelen, vadi ve ovalara inen sular oradaki vegetasyonu beslemekteymiş. Şayet bu karşılaştırma doğruysa, elimizdeki bu yetersiz kanıt bizi şu düşünceye getirir; oluşan koşullar, erken buzul çağı sonrası, kültürün ortaya çıkışını, gelişmesini, dağılmasını önemli hale getirmiştir (Chang 1978: 35).

Neolitik dönemin yaşandığı Sarı ırmak, Mançurya, Kansu yörelerinin coğrafyası ile kültür yaşamları arasındaki ilişkide de ipek böceğinin önemi görülmektedir.

Eskiden Sinkiang'da Sir Aurel Stein'in Tun-huang ve Lou-lan'da yaptığı kazılardan da anlaşıldığı gibi, çok geniş bir alanı kaplayan bu yörelerde uzun yıllar, büyük halk kitleleri halinde ziraatle uğraşmış olan Türkler oturmaktaydı. Fakat buralar Türklerin terk etmesinden sonra çok az, hatta hiç kimsenin yaşamadığı alanlar haline gelmiştir. Bu yeşil vadilerin tümünde eskiden çobanlar gezerlerken, bugün burası yılın 5 ayının sadece don tutmadan geçtiği çok soğuk bir iklime dönüşmüştür. Mançurya dağlarındaki ormanlardan, bir zamanlar dünyaya kereste ihraç edilirken, aynı zamanda doğu Sibiry'a da oturan ve göçebe Mançurlar için burası avlanma yöreleri olarak bilinirdi. Buralarda özellikle dut ağacı değil de, meşe ve palamut üzerinde yetişen zengin yabani ipek türü yetişirdi ve ağaç kesmek yasaktı (Needham 1954: 68).

Bugün artık geçmişten günümüze meydana gelen coğrafi değişimler, iklimdeki değişimler ile kültürdeki lokal değişimler Carbon analizleri vasıtasıyla ortaya çıkarılmak suretiyle bin yıllarca önce yaşamış insanlar ve hayat tarzları hakkında bulgular elde edilebilmektedir. İpek de bu bulgulardan biridir.

Sonuç

Neolitik dönem, orta ve aşağı Sarı ırmak havzasından, kuzeyde Mançurya'ya, batıda Kansu'nun yüksek kısımlarına kadar çok geniş topraklarda yayılarak sürmüş uzun, verimli bir dönemdir. Bu büyük alanda yaşayan kavimler hakkında yapılan araştırmalar göstermiştir ki bunlar, ileri medeniyet seviyelerini yaşamışlar, aynı zamanda birbirleriyle de mücadele içinde olmuşlardır. Bugün elimizde savaşları hakkında detaylı bilgiler yoksa da, günümüze kadar taşınıp gelen ortak motiflerinde, diğer toplumlarla iletişim içinde olduklarına dair belgeler ve bulgular bulunmaktadır.

Buluntulardan yola çıkarak elde edilen delillerle bir karşılaştırma yapıldığında; kazılardan çıkarılan ipek kumaşların inceleme sonuçları bize, o zamana göre dokuma tekniğinin çok ileri seviyelerde olduğunu gösterir. Renkli ipliklerle üretilen dokumaların bile ilk kez M.Ö. 403-222 yıllar arası dokunduğu tahmin edilmektedir. Bu tarz kumaş örneklerine de, daha çok Moğolistan, Sibiryaya, Noin ula, Limova, Pazırık ve Oğlaktı'da rastlanmış, Tun-huang, Lou-lan, Çin'de Niya, Afganistan'da Bergram, Kırım'da Kerch, ve Suriye'de Palmyra yörelerinde yapılan kazılardan da benzer kumaş örnekleri bulunmuştur. En önemlisi Han dönemi kumaşlarından farklı üretildiği sanılan (Drege-Bührer 1989: 26) bu kumaşların buluntu yerleri de dikkate alınırca Çinliler tarafından üretilmediği düşünülür.

Son yıllarda Çin arkeologları bile yaptıkları araştırmalarla, Çin efsanelerinde sıkça adı geçen Sarı ırmak imparatorluğunun karısı Leizu'nun "ilk ipek böceğini bulan ve makaraya ilk saran Çinlilerdir" tezini doğrulamadıkları, dolayısıyla bu efsanelerin bugün pek emin ve güvenilir kaynaklar olmadığı görüşündedirler. Çünkü Çin arkeologların kazılardan çıkardığı birçok örnek, ipeğin çok erken zamanlardan beri üretildiğinin kanıtlarını oluşturmaktadır.

Örneğin; Shanxi yöresi Xiaxian şehrinin Xiyin havzasında, neolitik sitede yapılan kazılarda, arkeologlar bir takım ipek böceği kozalarını ortaya çıkarmışlardır. Bu buluntular bize, Sarı ırmak vadisinde oturanların çok eski zamanlardan beri dut ağacı yetiştiriciliği yaptığını ve ipeği üretip makaraya sarmayı bildiklerini gösterir. Tıpkı Shang (Yin) imparatorluğu dönemi

kazılardan çıkarılmış olan ipek böceği kurdu kalıntıları ile Orakel kemikleri ve diğer hayvan kemikleri üzerindeki yazılardan da anlaşılacağı gibi, Shang dönemi (M.Ö. 17. yy – 11. yy) dut ağacı, ipek böceği ve ipek hakkında bilgi sahibi idiler. Bunun dışında, Shang dönemine ait bronzdan yapılmış balta üzerine sarılı ipek kumaşların incelenmesi sonucu göstermiştir ki, bu dönemde düz ve karışık teknikle ipek kumaşlar dokunmuştur (Mugi 1989: 3).

Neticede, ipeğin Çinlilerden çok önce Türk kavimleri tarafından keşfedilmiş ve kullanılmış olabileceği, aynı şekilde hem dut ağacı ipeğinin hem de yaban ipeğinin Çinlilerden çok önce bilinmiş ve işlenmiş olabileceğidir. Hatta öyle görünüyor ki, binlerce yıl önce düz ve karışık teknikle ipek kumaşların yine bu kavimler tarafından dokunmuş olabileceği, Çinlilerinse dut ağacını daha kulture edip ipeğe işlem aşamasında iyileştirme sağladıkları ve bugünkü üretim seviyesine getirdikleri söylenebilir

Kaynakça

- Anonim, Grosse Brockhaus, *Handbuch des Wissens in Zwanzig Baenden*, XVII. Band
- Anonim (1987), *Çin Kültür Tarihi Sözlüğü*.
- Arne, T.J. (1924), *Die neuen Steinzeitfunde in China*, Nach einem *Vortraege im Wiener historischem Museum*, Ostasiatische Zeitschrift,
- Atasoy, Nurhan (2001), *İpek, imperial Otoman silks and velvets*, İstanbul, TEB İletişim ve Yayıncılık
- Bartold, Wilhelm (1901), “Russische Arbeiten über Ostasien”, *Mitteilungen des Seminars für Orient Sprachen, Jahrgang IV Belenitski, A.M.*, I.B.
- Bentovich, O.G. Bol'shakov (1973) *Srednevekovyj gorod SrednejAzii*, Leningrad.
- Bekin, Ahmet Rıza (1981), *İpek Yolu*, A.Ü Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara
- Chang, Kwang-chih (1977), *The Archarlogy of Ancient China*, London, Yale University Pres
- Conrady Ullstein, *Weltgeschichte, Geschichte des Orients*
- Chin-ting, Jang, (1987), *Çin Kültür Tarihi Sözlüğü*, Basım, Che Chiang
- Davis, John Francis (1936), *The Chinese*, London
- Douglas, Robert K. (1882), *China*, London
- Dörel-Adebahr, Lisa (1982) *Von Der Faser Zum Stoff*, Hamburg
- Drege, Jean-Pierre – Bühner, Emil M. (1989), *The Silkroad Saga*, NewYork
- Duden (1997), *Fremdwörterbuch Eberhard*, Wolfram (1933) “Der Begin der Chou-Zeit” Sinica 8
- Eberhard, Wolfram (1942), “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı I

- Eberhard, Wolfram (1937), *Tagungsberichte der Gesellschaft für Völkerkunde*, (Leipzig, 1936, toplantı raporu) Leipzig
- Eberhard, Wolfram (1932), “Bericht über die Ausgrabungen bei An-Yang (Honan), Herausgegeben von Otto Kummel-William Cohen, Ost Asiatische Zeitschrift, Neue Folge 8.Jahrgang, Berlin und Leipzig
- Eberhard, Wolfram (2000) *Çin Simgeleri Sözlüğü*, İstanbul
- Eberhard, Wolfram (1995) *Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara,
- Erber, Christian (1993/1994 ?) *Reich an Samt und Seide*, Bremen
- Falke, von Otto (1913), *Kunstgeschichte der Seiden Weberei*, Tübingen
- Franke, Otto (1904) *Beitraege aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens*
- Franke, Otto (1930), *Geschichte des Chinesischen Reiches*, I Band, Leipzig
- Feddersen, von Martin (1957) *Chinesisches Kunstgewerbe*, Braunschweig
- Grousset, Rene (1980), *Bozkır İmparatorluğu, Çeviren, Reşat Uzmen*, İstanbul
- Grosse Brockhaus (1934), *Handbuch des Wissens in Zwanzig Bänden*, XVII. Band, (Schra-Spu) Leipzig
- Haussig, Hans Wilhelm(1954-2001) *Die Geschichte der Zentralasiens und der Seidenstrasse in Vorislamischer Zeit*, Darmstadt
- Hermann, Albert (1936), “*Wo lag Serinda*” , *Ostasiatische Zeitschrift 1920/22, Neunter Jahrgang*, Berlin
- Heyd, W. (2000) *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Çeviren: Ord.
- Prof. Enver Ziya Karal, T.T.K. Basımevi, Ankara
- Kageyama, Etsuko (2003) www.transoxiana.com.ar/Eran/index.html
- Karlgren, B. (1944) (1945), *Some weapons and tools of the Yin dynasty* (*Museum of Far Eastern Antiquities*, No. 17, 101-144, Stockholm(1945), A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt II, Sayı 3, Mart-Nisan
- Keller, Otto (1913), *Die Antike Tierwelt*, II. Band, Leipzig
- Klein, Dorothee (1936) “Die frühen Seidengewebe auf der ChinaAusstellung in London”, *Ost- Asiatische Zeitschrift* , Neuer Folge 12. Jahrgang Berlin und Leipzig.
- Klein, Ludwig (1926), *Nutzpflanzen der Landwirtschaft und des Gartenbaues*, Heidelberg.
- Koppers, Wilhelm (1941), *Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik*, Belleten, c. 5
- Lyovushkina, Svetlana V (1995/1996), *Silk Road Art and Archaeology* (4) “On the History of Sericulture in Central Asia, TheInstitute of Silk Road Studies, Kamakura, Japan
- Mackenzie, Finlay (1961), *Chinese Art*, Spring Books, London
- Mugi, Che (1989), *The Silkroad Past and Present*, Beijing
- Mühlmann, W. (1938), *Methodik der Völkerkunde*, Stuttgart Nai, Hsia)1974), *New Archaeological Findsin China*, Foreign Language Pres Peking

- Needham F.R.S, Joseph (1954), *Science and Civilisation in China*, Cambridge at the University Press
- Ögel, Bahattin (1991), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara
- Rebel, Hans (1927), *China als Ursprungsland der Edelseide*, Wiener Beitrage zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens, Bd. II
- Richthofen, F. V. *China*, Band I,
- Ritter, Carl (1838), *Erdkunde, VIII, Berlin*
- Rosthorn, A. von (1937) *Die Archaeologische Forschung in China*, “Anthropos”, XXXII
- Sickmann, Laurance/ Soper, Alexander (1981) *The Art and Architecture of China*, Penguin Books, King-sport Press, Tennessee
- Silbermann, Henri (1897), *Die Geschichte der Seidenkultur, des Seidenhandels und der Seiden- webekunst von Ihren Anfaengen bis auf die Gegenwart*, Leipzig
- Simonenko, Alexander (2001), “Chinese and East Asian Elements in Sarmation Culture of the North Pontic Region “ *Silkroad Art and Archaeology*, Kamakura, Japan
- Strassen, Dr. Otto (1926) “Die vierfüssler, Insekten undSpinnenkerfe”, Brehms Tierleben, Allgemeine Kunde des Tierreiches, Institut Leipzig
- Sylwan, Vivi (1937), *Silk from the Yin Dynasty, The Museum of Far Eastern Antiquities (Ostasiatiska Samlingarna)*, Bulletin No 9, Stockholm
- Tezcan, Hülya (1993) *Atlaslar Atlası*, Yapı-Kredi Koleksiyonları 3, İstanbul
- Yatsenko, A. Sergei (2001) “*The Costume of the Yuech-Chihis / Kushans and its Archaeology Kamakura*, Japan
- Yokohari, K. (1992) “On the Kucha silk and Kashgar silk encountered in the Turfan documents,
- BAOM 13, (with English summary) Yokohari, K (2001) “Realization of Samit and its development”, in
- K. Nagasawa and K. Yokohari, *Dyeing and weaving history of Silk Road*, Tokyo
- Walk, L. (1937) *Aufdeckung über die Religion Altchinas*, “Reichspost” Die Quelle, Sayı VIII.

Silk in Central Asia B.C

Doç. Dr. Zahide İmer*

Abstract: The noble looking silk is believed to be found by the Chinese in 3000 B.C. However it is not exactly verified that this wonderful looking textile material is actually found by the Chinese and which cocoon type was the first one to be used.

In this study, our aim is to research the existence of a Chinese state in the Central Asia during 3000 B.C and whether these tribes were the ones actually to have found and produced the silk.

Today, although not very much detailed information on their battles are in hand, findings and documents on their communicating with other communities were obtained from their common motifs.

In this study, findings concerning the samples obtained from the recent excavations by the Chinese archaeologists have been taken into consideration and have been evaluated.

In the study, after the introductory part which covers information about the Chinese and the Turkish tribes who lived in middle Asia, information is given about silk and its types, while topics such as its production and trade where it was grown are treated under separate headings.

Then under the section concerning the history of silk, legendary information about silk has been given and in the section, research and findings about silk, archaeological studies from the past till now have been examined and we have tried to reach our aim while taking the chronological order into account.

Key words: Central Asia, Silk, Chinese, Chinese Silk Turkish tribes, China.

---

* Gazi University, Faculty of Education / ANKARA
e-mail : zimer@gazi.edu.tr

Шелк в Средней Азии в период до н.э.

Захиде ИМЕР, д.н., доцент*

Резюме: Как известно, шелк был изобретен китайцами в 3000 г. до н.э. Однако какой вид этого необычного материала был впервые употреблен в текстиле и, действительно ли китайцы являются его первыми изобретателями, пока не известно. В связи с этим, целью этой работы является определение, с помощью источников, время основания китайского государства в Средней Азии и, если шелк был изготовлен в 3000 г. до н.э., то являлись ли китайцы его первыми изготовителями или же это были другие племена, жившие в том регионе. Хотя до нас не дошли точные сведения о войнах между среднеазиатскими племенами, судя по общим мотивам, дошедшим до сегодняшнего дня, письменные источники и находки говорят о взаимоотношениях между ними. В этой работе анализируются эти данные и новые сведения, полученные за последнее время китайскими археологами в результате раскопок. Статья состоит из введения, где предоставляются сведения о тюркских племенах и китайцах, живших в Средней Азии; затем рассказывается о видах шелка, под отдельными заголовками даются сведения об изготовлении шелка в местах, где он вырабатывался и о его продаже. Далее, в части под названием "История шелка", уделено место сведениям из легенд о шелке. В части же "Исследования и находки о шелке", соблюдая хронологическую последовательность, рассматриваются археологические исследования с древнейших времен до настоящего времени.

Ключевые слова: Средняя Азия, шелк, Китай, китайский шелк, шелкопряд, шелковичный кокон

---

* Университет Гази, Педагогический факультет, Кафедра Прикладных Искусств-АНКАРА
e-mail : zimer@gazi.edu.tr